

Conectores, gramaticalización e polaridade: o caso de *ere* ‘tamén’ na lingua vasca

Juan Carlos Odriozola Pereira¹

Ainara Ondarra Artieda²

Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco

A gramática estuda as relacións estruturais entre os constituintes clausais, mentres que a pragmática reivindica o estudo das relacións (non estruturais) entre as cláusulas nun texto coherente. Este artigo explora a hipótese dun cambio gramatical universal de constituintes clausais que adquiren novas funcións pragmáticas ou gramaticais sen perder as funcións gramaticais orixinais. O conector vasco *ere* ‘tamén’ mostra que a gramática e a pragmática están moi relacionadas (estruturalmente). A diferenza de *too / also* e *también / ere* ten unha sintaxe libre non polar. En cambio, unidades gramaticalizadas con *ere* mostran unha polaridade negativa de presuposición de veracidade descendente. Describimos igualmente estes cambios en termos de adquisición ou perda de presuposicións aditivo-escalares e presuposicións focais.

Palabras clave: conectores, polaridade, presuposición de veracidade.

Grammar analyzes the structural relationships between the constituents of a clause, whereas the task of pragmatics is to study (non-structural) relationships between clauses in a coherent text. This paper explores the hypothesis of a universal grammar change concerning clausal constituents that acquire new text-level pragmatic or grammatical functions without losing their original clausal functions. The Basque connector ere ‘too / also’ shows that grammar and pragmatics are closely related (structurally). Unlike too / also, ere has a non polarity-sensitive free syntax. However, grammaticalized units containing ere are involved in downward-entailing negative polarity. These grammar changes are further described as a process of (grammatical / pragmatic) acquisition or loss of additive / scalar and focal true presuppositions.

Keywords: connectors, polarity, true presuppositions.

Data de recepción 09/04/2010 Data de aceptación 18/10/2010

¹ Tradución de Estrella Santeiro Doprado.

² Este traballo realizouse grazas á axuda económica concedida pola *Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea* ao proxecto de investigación EHU 08/4.

1. Introducción

Este traballo abordará a cuestión da evolución universal que presenta a linguaxe humana en constituíntes clausais que chegan a adquirir funcións pragmáticas no texto. Entre ese gran grupo de elementos en continuo cambio, eliximos algúns que se converteron no que a pragmática considera como conectores aditivos. En diversos idiomas, estes elementos están relacionados directamente coa organización da información dentro da cláusula e, ás veces, son descritos como elementos vinculados ao foco ou ao tópico. Finalmente, trátase de unidades que polo menos nas linguas do noso arredor chegaron a ser elementos polares.

A orixe clausal destes elementos é moi diversa; con todo, as funcións conectoras, as funcións de organización da información e os fenómenos de carácter polar implicados son omnipresentes nestes idiomas dende un punto de vista xeral, aínda que están sometidos a un notable cambio paramétrico; de calquera xeito, estes tres ámbitos da linguaxe humana están sempre implicados no cambio gramatical acontecido nas unidades que van ser obxecto de estudo deste artigo. Pretendemos ademais unificar aquí as diferentes terminoloxías e redes conceptuais tecidas arredor do que se deu en chamar "presuposición", limitándonos a formalizar os tipos de presuposición de veracidade que se xeran por causa do elemento conector, organizativo ou polar baixo análise.

A sección 2 describe brevemente o sistema de organización da información (focalización / topicalización) da lingua vasca en termos de orde de palabras e de características prosódicas. Parece claro que *también* e *tampoco* experimentaron unha evolución que os levou dende a súa condición de estrutura comparativa-anafórica intraclausal ata o seu status pragmático actual. *Ere* 'tamén' por outra banda, ten unha orixe preliteraria que non trataremos aquí, pero que posiblemente o levou dende unha estrutura anafórica intraclausal ata un status similar na sintaxe libre á dos seus correlatos románicos. Ademais mostrarase que a diferenza dos elementos románicos *también* e *tampoco*, o elemento vasco *ere* na súa sintaxe libre 1) non pode tomar dominio sobre elementos focalizados e 2) aparece tanto en cláusulas explicitamente afirmativas como negativas, adquirindo as respectivas lecturas afirmativas ou negativas. Este traballo formaliza tres tipos de presuposición de veracidade como indicadores do cambio gramatical. No texto representaremos os exemplos reais en letra cursiva, mentres que as representacións metalingüísticas de presuposición, que sempre daremos en castelán, serán presentadas con comiñas dobres. O feito é que, na sintaxe libre, os elementos románicos e o elemento vasco, en primeiro lugar, comparten a presuposición que para ambos os dous elementos románicos se denominou focal, a pesar de que *ere* nunca se une ao foco na sintaxe libre (*También / tampoco los enfermeros trabajan por la noche =>* "los enfermeros sí / no trabajan por la noche"). En segundo lugar, a presuposición aditiva específica é compartida polos tres conectores (*También / tampoco los enfermeros trabajan por la noche =>* "alguien distinto de los enfermeros sí / no trabaja por la noche"). En terceiro lugar, a sintaxe libre de *ere* en cláusulas explicitamente negativas comparte con *tampoco* unha presuposición que

denominaremos hiper / hipónima descendente (*Tampoco han venido los músicos => "no han venido los chistularis"*).

A sección 3 fai unha nova achega a este ámbito, na medida en que presenta un *ere* incluído en unidades fraseolóxicas de contido semántico similar aos románicos *ningun(o)*, *nunca*, *nada* ou *ni (siquiera)*. Trátase en realidade de unidades que se afastan tanto da sintaxe libre de *ere* coma da sintaxe libre dos románicos *también* e *tampoco*: 1) non teñen presuposición de veracidade aditiva estrita aínda que describiremos ao seu redor algún tipo de presuposición escalar, 2) si presentan a capacidade de unirse (indisolublemente) ao foco e seguen a xerar presuposición de veracidade focal (*No ha venido ningún chistulari => "no han venido los chistularis"*) e 3) mostran polaridade negativa unida a unha presuposición de veracidade hiper / hipónima descendente (*No ha venido ningún músico => "no han venido los chistularis"*). Algúns dos elementos, produto dunha determinada gramaticalización mostran contidos semánticos parecidos a *ningun(o)* e outros están máis preto de *nunca*, *nada* ou *ni (palabra)*.

Este traballo non describe ningunha unidade fraseolóxica que inclúa *ere* e que estea desprovista de polaridade negativa.

2. Algunhas notas sobre a lingua vasca

Os elementos como *también* ou *tampoco* ou *ere* 'tamén' na lingua vasca, foron amplamente estudados na súa condición de conectores e na súa relación co sistema de organización da información (focalización / topicalización). Ademais, *también* mencionouse en estudos que exploran a polaridade positiva (González 2009:§5.2.2.2.1) e entendemos que *tampoco* é considerado como termo de polaridade negativa con negación interna (Sánchez 1999; Bosque 2009:§10.3). Queremos explorar aquí este tipo de características na medida en que son produto dun cambio gramatical que parece universal e continuo na linguaxe humana e que leva a constituíntes clausais de moi diversas categorías gramaticais a adquirir funcións pragmáticas moi concretas, que ademais están relacionadas co mencionado fenómeno sintáctico-semántico da polaridade.

También e *tampoco* evolucionaron evidentemente dende constituíntes clausais anafórico-comparativos ata adquirir as súas actuais funcións pragmáticas na lingua. *Ere*, por outra banda, ten unha posible orixe preliteraria que puido ser anafórica intraclausal, aínda que non comparativa. Non nos deteremos aquí nese cambio presumiblemente universal na linguaxe humana.

Este traballo vaise centrar no estudo de unidades fraseolóxicas con *ere* que mostran un contido semántico similar aos románicos *ninguno*, *nunca*, *nada* ou *ni (siquiera)*. Deste xeito, mentres que *también* e *tampoco* mostran actualmente unha sintaxe libre única, *ere* funciona tanto na sintaxe libre coma nas unidades fraseolóxicas obxecto de estudo deste traballo. Pretendemos achegar así novos datos e matices a diversos campos de traballo relacionados entre si: 1) os que exploran o cambio gramatical como a característica máis universal da linguaxe humana (Bybee 1994; Bybee 1998; Bybee 2003), 2) os que parten da definición de gramaticalización como "ganancia" da

gramática e “perda” do léxico e da definición de lexicalización como “ganancia” do léxico e “perda” da gramática (Contreras, Suñer 2004) e 3) os que ven como elementos lexicalizados certos elementos polares que na nosa opinión perderon gran parte do seu contido léxico.

A sección 2.1. revisa brevemente, para o lector non familiarizado coa lingua vasca, os fenómenos prosódicos e de orde de palabras relacionados coa organización intraclausal da información na lingua vasca.

A sección 2.2. mostra o funcionamento de *ere* como elemento que, a diferenza de *también*, vai unido exclusivamente a constituíntes topicalizados de diversas categorías gramaticais. Ademais esta sección fai unha achega orixinal neste ámbito, na medida en que se formalizan dous tipos de presuposición de veracidade compartidas polos dous elementos románicos e *ere*. Por outra banda, formalizamos un terceiro tipo de presuposición de veracidade non compartida polas dúas linguas. Describíranse ademais outros tipos de características xerais deste elemento, que en definitiva servirán de punto de referencia á hora de determinar os diferentes graos de fixación das unidades fraseolóxicas que están constituídas por *ere* e que se describirán na sección 3.

2.1. Organización da información na cláusula vasca

Aínda que é configuracional (Elordieta 2001:§1), a lingua vasca mostra unha liberdade de orde de palabras que é superior por exemplo á do inglés ou á do francés e que é comparable por exemplo á do castelán. A orde neutra S-OI-OD-V (Elordieta 2001:§1; Erdozia 2009; Laka 1995:§1; Ortiz de Urbina 2003) está exemplificada en (1):

(1) *Josebak Joni kapela bat oparitu zion iaz*

Joseba-ERG. Joni-DAT. gorra un regalar-PERF.AUX. el año pasado³

“Joseba regaló a Jon el año pasado una gorra”

O foco vasco precede directamente ao verbo e ambos os dous forman unha unidade prosódica. Esta é unha regra sen excepcións en gran parte dos rexistros do idioma. Así e todo, véxase Elordieta 2001:§4.5.2.2 e Etxepare; Ortiz de Urbina 2001:§4.4.7. De calquera xeito, a partir de agora sinalaremos o foco preverbal estándar con grosa. (2) mostra a focalización do complemento directo a partir da orde neutra mediante a habitual prominencia prosódica ou cumio melódico máis ou menos común a diversas linguas (Bosque; Gutiérrez-Rexach 2009:§11; Elordieta 2001:§4; Elordieta 2003:§2.3.2.1; Gómez Txurruka 2001:§5.6). Estamos a falar do foco informativo, que achega información nova ao discurso:

(2) *Josebak Joni **kapela bat** oparitu zion iaz*

Joseba-ERG. Jon-DAT. gorra un regalar-PERF. AUX. el año pasado

³ ADJ.: adxectivo. AUX.: auxiliar. COMP.: complementante. DAT.: marca de caso dativo. DET.: determinante definido. ERG.: marca de caso ergativo. FUT.: sufixo de futuro. IMPERF.: sufixo verbal imperfectivo. N.: nome. PART.: determinante partitivo. PERF.: sufixo verbal perfectivo. POSP.: posposición sufixal.

“Joseba le regaló a Jon el año pasado una gorra”

Como é lóxico, non sempre se desexa focalizar o elemento que na orde neutra aparece diante do verbo; por outra banda, a mera prominencia prosódica non fai que un elemento calquera da oración sexa interpretado como foco (Elordieta 2001:§4.4.2.3), (3) é agramatical, na medida en que o elemento en grosa recibe unha prominencia prosódica non accesible a esa posición sintáctica:

(3)* *Josebak Joni kapela bat oparitu zion iaz*

Joseba-ERG. Jon-DAT. gorra un regalar-PERF. AUX. el año pasado

O feito é que cando a interpretación focal desexada non se pode conseguir mediante a orde neutra, recórrase a unha orde sintáctica marcada. En (4) vemos como esta cláusula de orde non neutra mostra o OI *Joni* como elemento focalizado formando unidade prosódica co verbo:

(4) *Josebak kapela bat Joni oparitu zion iaz*

Joseba-ERG. gorra un Jon-DAT. regalar-PERF. AUX. el año pasado

“Joseba regaló el año pasado una gorra a Jon”

(5) mostra en cambio como o elemento focalizado *Joni* pode aparecer en posición inicial, sempre formando unidade prosódica co verbo:

(5) *Joni oparitu zion Josebak kapela bat iaz*

Jon-DAT. regalar-PERF. AUX. Joseba-ERG. gorra un el año pasado

Ortiz de Urbina mostra a (4) e (5) como focos correctivos, tal e como se pode comprobar nos contextos máis amplos de (6) e (7) respectivamente:

(6) *Josebak kapela bat Joni oparitu zion iaz, ez Rollandi*

Joseba-ERG. gorra un Jon-DAT. regalar-PERF. AUX. el año pasado no Rolland-DAT.

“Joseba le regaló el año pasado una gorra a Jon, no a Rolland”

(7) *Joni oparitu zion Josebak kapela batiaz, ez Rollandi*

Jon-DAT. regalar-PERF. AUX. Joseba-ERG. gorra un el año pasado no Rolland-DAT

“Joseba le regaló el año pasado una gorra a Jon, no a Rolland”

Nas frases negativas e interrogativas, a orde dos dous constituíntes da forma verbal perifrástica invértese de maneira que tras *ez* ‘non’, colócanse o auxiliar e o segmento verbal léxico (8-9). A bibliografía describe aquí dous tipos de elementos prosódica e informacionalmente prominentes. En (8-9) o foco preverbal forma unha unidade prosódica con *ez* e o auxiliar:

(8) *Nor ez da egon ospitalean?*

Quién no AUX. estar-PERF. hospital-POSP.

“¿Quién no ha estado en el hospital?”

(9) *Jon ez da egon ospitalean*

Jon non AUX. estar-PERF. hospital-POSP.

“Jon non ha estado en el hospital”

En (10), *ospitalean* é un foco correctivo (Elordieta 2001; Laka §3.2.2; Etxepare; Ortiz de Urbina) que, nas cláusulas negativas, se intercala entre o auxiliar e o segmento verbal léxico, e que sinalamos aquí con subliñado. A natureza correctiva de (10) pódese comprobar no seu contexto máis amplo:

(10) *Jon ez zen ospitalean egon, klinikan egon zen*

Jon no AUX. hospital-POSP. estar-PERF. clínica-POSP. estar-PERF.AUX.

“Jon no estuvo en el hospital, estuvo en la clínica”

Como era de agardar, os focos preverbais e os focos correctivos non poden aparecer na mesma cláusula (11):

(11)**Jon ez zen ospitalean egon, klinikan egon zen*

Jon no AUX. hospital-POSP. estar-PERF. clínica-POSP. estar-PERF. AUX.

2.2. Ere ‘tamén’, na sintaxe libre.

Este subapartado revisará a bibliografía sobre *ere* e ademais formalizaranse dende un único punto de vista tres tipos de presuposicións de veracidade unidas ao funcionamento deste elemento⁴. A sección 2.2.1. mostrará un *ere* excluído do foco que así e todo comparte un tipo de presuposición atribuída a elementos focais doutros idiomas; 2.2.2. ocuparase da formulación aditiva inherente a este tipo de conectores e 2.2.3. revisará as presuposicións de veracidade hiper / hionímicas unidas aos medios polares.

2.2.1. Topicalizador con presuposicións de veracidade focais

Organizaremos os datos deste ámbito en dúas subseccións. 2.2.1.1. mostra a natureza topicalizadora de *ere*, mentres que 2.2.1.2. mostra como contraste que *ere* comparte a que chamaremos presuposición focal con elementos focalizadores como *también*.

2.2.1.1. Ere non se pode focalizar

Ere forma unha unidade prosódica tras elementos de categorías sintagmáticas de calquera tipo: nominais (12), posposicionais (13), adxectivais, adverbiais e incluso verbais:

(12) *Jon ere Munichen egon zen*

⁴ Este traballo non considera ningún tipo de presuposición de veracidade non relacionado con algún tipo de constituínte aditivo e/ou polar. Desta maneira, non falaremos aquí do tipo de presuposicións descritas por Chomsky (1971) e Jackendoff (1972) no tocante a todo o que non é o elemento focal.

Jon también Munich-POSP. estar-PERF. AUX.

‘También Jon estuvo en Munich’

(13) *Jon Munichen ere egon zen*

Jon Munich-POSP. también estar-PERF. AUX.

‘Jon estuvo también en Munich’

Tendo en conta que as linguas coma o castelán focalizan elementos sobre os que *también* ten dominio, esta imposibilidade de *ere* podería parecer estraña, polo menos dende o punto de vista da organización da información na cláusula. Porén, hai varias evidencias prosódico-sintácticas que indican que *ere* realmente evita a focalización forzando outros elementos a cumprir esta función.

1) Cando a unidade prosódica que contén *ere* se atopa en posición preverbal, sepárase do verbo por unha pausa facilmente apreciable (símbolo //), en frases afirmativas (14) ou negativas (15):

(14) *Josebak Joni kapela bat ere // erosi zion*

Joseba-ERG. Jon-DAT. gorra una también comprar-PERF. AUX.

‘Joseba también le regaló una gorra a Jon’

(15) *Joseba ere // ez da egon Mikonosen*

Joseba también no AUX. estar-PERF. Miconos-POSP.

lit. Joseba también no ha estado en Miconos (“Tampoco Joseba ha estado en Miconos”)

As variantes sen pausa de (16) e (17) son agramaticais:

(16)**Josebak Joni kapela bat ere erosi zion*

Joseba-ERG Jon-DAT. gorra una también comprar-PERF. AUX.

(17)**Joseba ere ez da egon Mikonosen*

Joseba también no AUX. estar-PERF. Miconos-POSP.

2) O falante nativo interpreta en (18) que é o suxeito o elemento informativo prominente. Porén, a lingua proporciona evidencias extrapragmáticas e extraprosódicas da exclusión de *ere* da posición focal dese suxeito e doutros constitutíntes da cláusula. (19) podería ser a cláusula que segue a (18), pero, con todo, é agramatical, na medida en que o constituínte *Joseba ere* posúe en posición preverbal a prominencia prosódica anteriormente descrita:

(18) *Aita dago ospitalean*

Padre está hospital-POSP.

‘En el hospital está mi padre’

(19) *Joseba ere dago ospitalean*

Joseba también está hospital-POSP.

(20) mostra que a exclusión de *Joseba ere* da posición de foco forza a focalización da afirmación verbal (lit. Joseba también sí está en el hospital), que nesta lingua se manifesta mediante o prefixo verbal *ba-* máis ou menos equivalente ao castelán *sí*.

(20) *Joseba ere badago ospitalean*

Joseba también sí-está hospital-POSP.

“También Joseba está en el hospital”

3) Por outra banda, *ere* non pode tomar dominio sobre as palabras *qu-*, identificables co foco en cláusulas interrogativas:

(21)* *Nor ere etorri zen?*

Quién también venir-PERF. AUX.

(22)* *Jon ere etorri zen*

Jon también venir-PERF. AUX.

4) A unidade prosódica con *ere* tampouco pode ocupar o sitio do foco correctivo.

(23)* *Jon ez zen ospitalean ere egon*

Jon no AUX. hospital- POSP. también estar- PERF.

2.2.1.2. *Ere xera presuposicións de veracidade “focal”*

Unha vez establecida a niveis pragmáticos, prosódicos e sintácticos a natureza topicalizadora de *ere*, hai que reconsiderar o feito de que *también* e similares elementos doutros idiomas son descritos como elementos (potencialmente) focalizadores que ademais supoñen un tipo de presuposición de veracidade que de agora en diante denominaremos “focal”. De feito, *también* e *ere* son verídicos na medida que presupoñen a veracidade da propia cláusula á que acompañan. *También* aparece en cláusulas afirmativas (24a) que supoñen, como se ve en (24b) a presuposición de veracidade da cláusula sen o elemento focalizador (González 2009:§5.2.2.2.1). A partir de agora, nos exemplos fóra do texto, representaremos en (a) os enunciados reais e en (b) as expresións metalingüísticas das presuposicións de veracidade correspondentes. O símbolo =X=> indicará no seu caso que (b) non se presupón a partir de (a), así como a súa ausencia indicará que efectivamente (b) se presupón a partir de (a).

(24)a. También Jon ha estado en Madrid

b. Jon ha estado en Madrid

Elementos focalizadores como *también* contrastan con elementos do tipo de *como mucho* (25a) que, coa denominación de “pseudofocalizadores”, non implican, como se ve en (25b), a presuposición de veracidade da cláusula:

(25)a. Como mucho Jon ha estado en Munich

b. =X=> Jon ha estado en Munich

Por outro lado elementos como *tampoco* levan dalgunha maneira unha negación interna (26a), de forma que se cambia o signo da presuposición de veracidade da propia cláusula (26b-b') (Bosque; Gutiérrez-Rexach 2009:§10.3):

(26)a. Tampoco Joseba ha estado en Mikonos

b. =X=> Joseba ha estado en Mikonos

b'. Joseba no ha estado en Mikonos

Xa dixemos que *ere* non se une a elementos focalizados. Con todo, débese considerar este tipo de presuposicións no medio da súa sintaxe libre.

O feito é que a veracidade dunha cláusula afirmativa con *ere* (27a) presupón a veracidade da cláusula desprovista deste elemento (27b), tal e como ocorre no caso de *también*.

(27)a *Erizainek ere gauean lan egiten dute*

enfermeros-ERG. también noche-POSP. trabajar-IMPERF. AUX.

“También los enfermeros trabajan por la noche”

b. *Erizainek gauean lan egiten dute*

enfermeros-ERG. noche-POSP. trabajar-IMPERF. AUX.

“Los enfermeros trabajan por la noche”

A lingua vasca non dispón dun elemento con negación interna do tipo de *tampoco*, de maneira que é *ere* o que aparece igualmente nas cláusulas negativas coa partícula negativa *ez* ‘non’. Marcamos esta partícula e a súa tradución literal en cursiva (28a).

(28)a Joseba *ere* // *ez* da egon Mikonosen

Joseba también no AUX. estar-PERF. Mikonos-POSP.

lit. Joseba también *no* ha estado en Mikonos (“Tampoco Joseba ha estado en Mikonos”)

b. Joseba *ez* da egon Mikonosen

Joseba no AUX. estar-PERF. Mikonos-POSP.

“Joseba no ha estado en Mikonos”

b'. =X=> Joseba Mikonosen egon da

Joseba Mikonos-POSP. estar-PERF. AUX.

“Joseba ha estado en Mikonos”

Polo tanto podemos dicir que, fronte a *también / tampoco* que respectivamente respectan ou cambian de signo a presuposición de veracidade que denominamos focal, *ere* respéctaa en todos os casos.

De agora en diante, ao referirnos á simple formalización de (b) que presentamos neste apartado, falaremos de presuposicións focais que aparecerán na sintaxe libre de *ere*.

2.2.2. *Ere* e presuposicións de veracidade “aditiva”

A visión de *también* (Cuartero 2002), *too* (Krifka 1999) ou *ere* (Ondarra 2006; Ondarra 2007) como conector non falta na bibliografía. González (2004:§3.6) clasifica ademais os marcadores do discurso en dous grupos segundo dean información sobre o mundo extralingüístico ou instrucións de procesamento do texto na súa articulación en cláusulas. Unha primeira aproximación a estes criterios podería deixar a adición dentro do primeiro grupo pero, en calquera caso, interéanos aquí seguir debullando os diferentes tipos de presuposición de veracidade dende a visión unitaria que consideramos unha das achegas fundamentais deste artigo. Formalizando así os datos de Ondarra, podemos dicir que a presuposición de veracidade da cláusula con *ere* (29a) (“También los enfermeros trabajan por la noche”) presupón a veracidade dunha cláusula na que o elemento sobre o que tiña dominio *ere* se substitúe por outro de distinta referencialidade (“alguien distinto a los enfermeros trabaja por la noche”) (29b):

(29)a *Erizainek ere gauean lan egiten dute*
enfermeros-ERG. también noche- ERG. trabajar-IMPERF. AUX.

“También los enfermeros trabajan por la noche”

b. $X \neq$ *erizainek*

X gauean lan egiten du
noche- ERG. trabajar-IMPERF. AUX.

“X trabaja por la noche”

Como se ve, a presuposición aditiva non corresponde á veracidade da cláusula realmente emitida, senón á súa necesidade de ser representada adicionalmente dunha maneira metalingüística que se formaliza en (29b). De agora en diante, ao nos referir á simple formalización de (29b) falaremos de presuposicións de veracidade “aditivas”.

1.2.3. *Ere* e presuposicións de veracidade “hiper / hiponímica”

Polo menos dende Ladusaw (1979:§VI) a polaridade entendeuse en termos que nós reformularemos como implicadores da veracidade hiper / hiponímica ascendente ou descendente nos elementos sobre os que ten dominio o elemento polar en cuestión. Este autor analiza sobre todo a polaridade negativa e defínea fundamentalmente como unha implicación descendente que, segundo el, é un fenómeno frecuente pero non necesariamente unido á negación. Este traballo ocuparase exclusivamente da presuposición da veracidade hiper / hiponímica descendente ligada á referencialidade dos sintagmas nominais. Cómpre resaltar que a presuposición hiper / hiponímica

coincide coa presuposición aditiva na súa necesidade de ser representada dunha maneira metalingüística.

Na sintaxe libre, *ere* non se mostra sensible á natureza negativa da cláusula e, consecuentemente, non hai maneira de percibir este tipo de presuposición nestes contextos. Pola contra, o *ere* fraseolóxico que analizaremos na sección 3 estará estreitamente relacionado con este fenómeno: A presuposición de veracidade de (30a) presupón a veracidade de (30b) de maneira que se deducen dunha maneira descendente hipónimos a partir de hiperónimos sobre os que tiña dominio un elemento como *inongo (ere)* ‘ningún’, que analizaremos no apartado 3.1.. A veracidade de “No ha venido ningún músico” ou do seu equivalente vasco, presupoñen “no ha venido ningún chistulari”:

(30a) *Ez da inongo musikaririk ere etorri*

no AUX. ningún músico-PART. también venir- PERF.

lit. No ha venido algún músico también (“No ha venido ningún músico”)

b. X=*musikariak* ‘músicos’

X1= *txistulariak* ‘chistularis’

Ez da inongo txistularirik ere etorri

no AUX. ningún chistulari-PART. también venir- PERF.

lit. No ha venido algún txistulari también (“No ha venido ningún chistulari”)

Como contraposición á implicación descendente de hiperónimos a hipónimos de (30) máis arriba, fálase de implicacións ascendentes coma a de (31) dende hipónimos a hiperónimos. Véxase un exemplo con *batzuk* “algunos” que queda fóra do ámbito de traballo deste artigo. A veracidade de “Han venido unos chistularis” ou o seu equivalente vasco, presupoñen “han venido unos músicos”.

(31a) *Txistulari batzuk etorri dira*

chistulari unos venir- PERF. AUX.

“Han venido algunos txistularis”

b. X1=*txistulariak*

X=*musikariak*

Musikari batzuk etorri dira

Músico algunos venir- PERF. AUX.

“Han venido algunos músicos”

É importante salientar que os elementos licenciados en contextos de presuposición de veracidade hiper / hiponímica descendente non xeran unha presuposición ascendente (“No ha venido ningún chistulari” ou o seu equivalente vasco non presupoñen “no ha

venido ningún músico”). Igualmente, os elementos licenciados nun contexto de presuposición ascendente non xeran unha presuposición descendente (Ha venido algún músico” ou o seu equivalente vasco non presupoñen “ha venido algún chistulari”).

A partir de agora, ao nos referir á simple formalización de (b) que presentamos neste apartado, falaremos de presuposicións de veracidade hiper / hiponímica, que, como a bibliografía describe, aparecerán onda as unidades fraseolóxicas de polaridade negativa que se analizarán na sección 3.

3. Unidades fraseolóxicas de polaridade negativa

Partindo da sintaxe libre do elemento *ere* que como mostramos é topicalizador (1.2.1.1.), e supón presuposición de veracidade focal (1.2.1.2.) e veracidade aditiva (1.2.2.), aínda que non presuposición de veracidade hiper / hiponímica (1.2.3.), analizaremos nos apartados 3.1., 3.2. e 3.3. un determinado número de unidades fraseolóxicas de sentido na maioría dos casos non composicional.

Hai que resaltar para comezar as características que comparten estes complexos, xunto coas diferenzas que presentan entre si. En primeiro lugar, son elementos forzosamente relacionados co foco, polo menos no tocante ás súas características prosódicas e á súa posición na cláusula. En segundo lugar, trátase en todo caso de elementos de polaridade negativa ou modal (González 2009:§5).

Por outra banda, a nosa formalización da presuposición de veracidade focal e a nosa presuposición de veracidade hiper / hiponímica descendente só é viable nos casos nos que o complexo fraseolóxico funciona como modificador do nome.

A presuposición de veracidade aditiva vese notoriamente modificada na medida en que encontraremos un determinado tipo de negación escalar (non necesariamente xerarquizada) de todos os elementos dun grupo.

Por último, *ere* é opcional en gran parte dos complexos (2.1., 2.3.), pero existen casos nos que *ere* está realmente fusionado (2.2.).

2.1. *Inor (ere) ez “nadie” / inor (ere) “alguien”*

Os elementos da serie *inor* “alguien / nadie”, *inora* “a algún sitio / a ningún sitio”, *inon* “en algún sitio, en ningún sitio”,... (Laka 1990:§1.2.4; Etxepare 2003:§4.5.4) mostran unha distribución que resulta complicada con respecto á dos correspondentes constituíntes casteláns.

Son complexos que só aparecen en cláusulas negativas ou modais. Crucialmente, estes complexos toman sempre as características prosódicas dos focos (32) e focos correctivos (33), e ocupan efectivamente as posicións focais xa descritas:

(32) *Inor (ere) ez da egon*

alguien (también) no AUX. estar- PERF.

lit. Alguien (también) no ha estado (“No ha estado nadie”)

(33) *Ez da inor (ere) egon*

no AUX. alguien (también) estar- PERF.

lit. Alguien (también) no ha estado ("No ha estado nadie")

De feito, a diferenza do *ere* da sintaxe libre, estes complexos non poden topicalizarse.

(34)**Inor (ere) // ez da egon etxean*

alguien también no está casa-POSP.

De calquera maneira debemos lembrar que os conceptos de foco, foco correctivo e tópico están unidos nunha primeira instancia á organización da información na cláusula e secundariamente a determinadas características prosódicas e, polo menos, no caso da lingua vasca á orde das palabras. Os elementos da serie *inor (ere)* pódense considerar focos de pleno dereito na medida en que (32) pode ser a resposta a unha pregunta *qu-* como (35):

(35) *Nor ez da egon?*

alguien no AUX. estar- PERF.

“¿Quién no ha estado?”

Pola contra o suposto foco correctivo de (33) non pertence a un contexto que xere este tipo de organización da información:

(36) *Ez da inor (ere) egon. #Eleder egon da*

no AUX. alguien (también) estar- PERF. Eleder estar- PERF. AUX.

“No ha estado nadie. #Ha estado Eleder”

Por outra banda, son elementos polares que só poden aparecer en cláusulas negativas (32-33) de máis arriba, ou noutro grupo considerablemente grande de medios de polaridade modal (37), non forzosamente unida á negación explícita.

(37) *Ez dakit inor (ere) egon den etxean*

no sé alguien (también) estar- PERF. AUX.-COMP. casa-POSP.

lit. No sé si ha estado alguien también (“No sé si ha estado alguien”)

Paralelamente, o castelán utiliza o elemento *nadie* en posición posverbal nas cláusulas con negación explícita e o elemento *alguien* en medios modais. Así pois, mentres as series románicas posúen cadanseu elemento de polaridade negativa (*nadie*) e modal (*alguien*), unha única serie vasca actúa como elemento de polaridade negativa (32-33) ou modal (37).

Dentro desta serie, a diferenza de todos os demais, o elemento *inongo (ere)* funciona como modificador do nome e está fortemente gramaticalizado, de maneira que perdeu o seu sentido locativo “de algún / ningún sitio” e toma as funcións propias dos cuantificadores, “algún / ningún”. O feito é que a condición de modificador nominal deste constituínte en concreto pon de manifesto a presuposición de veracidade focal

formalizada en (38b) e a presuposición de veracidade hiper / hiponímica descendente formalizada en (38b').

(38)a *Inongo musikaririk (ere) ez da etorri*

algún músico-PART. (también) no AUX. venir-PERF.

lit. No ha venido algún músico también ("No ha venido ningún músico")

b. *Musikaririk ez da etorri*

músico-PART. no AUX. venir-PERF.

"No han venido músicos"

b'. *Inongo txistularirik (ere) ez da etorri*

algún chistulari-PART. (también) no AUX. venir-PERF.

lit. No ha venido algún chistulari también ("No ha venido ningún chistulari")

Crucialmente, os constituíntes do tipo *inongo musikaririk (ere)*, a diferenza dos do resto do grupo, si pertencen ao tipo de contextos relacionados co foco correctivo (39), ademais dos relacionados co foco estándar:

(39) *Ez da inongo txistularirik (ere) etorri. Marta etorri da*

no AUX. algún chistulari-PART. (también) venir-PERF. Marta venir-PERF. AUX.

lit. No ha venido algún chistulari también. Ha venido Marta ("No ha venido ningún chistulari. Ha venido Marta")

Todos os elementos desta serie supoñen un tipo de presuposición de veracidade aditiva de tipo escalar, na que se negan todos os elementos (non forzosamente xerarquizados) dun grupo, que se expresa explicitamente no caso de *inongo*.

3.2. *Batere ez "nada, ningún / algo, algún" e behin ere ez "nunca"*

Presentamos neste apartado dous complexos fraseolóxicos que chegaron a ser verdadeiras entradas léxicas.

O numeral *bat* 'uno', fusionado con *ere* produciu o complexo *batere* que incluso se escribe nunha soa palabra e que funciona dunha forma similar á de *inongo (ere)* "ningún / algún" (§2.1), de maneira que supón as mesmas presuposicións de veracidade e a súa capacidade prosódica de focalización.

Batere mostra a sintaxe plena dalgúns dos cuantificadores indefinidos vascos distintos ao cuantificador definido *bat* "uno":

1) Pode preceder (40) ou seguir (41) ao sintagma nominal.

(40) *Jonek ez du batere maindirerik lisatu*

Jon-ERG. no AUX. uno-también sábana-PART. planchar-PERF.

lit. Jon no ha planchado también una sábana (“Joseba no ha planchado ninguna sábana”)

(41) *Jonek ez du maindirerik batere lisatu*

Jon-ERG. no AUX. sábana-PART. uno-también planchar-PERF.

O sintagma nominal que o acompaña leva o sufixo partitivo *-(r)ik* (40-41).

Pode funcionar tamén como modificador do adxectivo (42) e do verbo (43):

(42) *Joseba ez da batere trebea horretan*

Joseba no AUX. uno-también hábil eso-POSP.

lit. Joseba no es uno también hábil en eso (“Joseba no es nada hábil en eso”)

(43) *Josebak ez du batere maite rock-and-rolla*

Joseba-ERG. no AUX. uno-también gustar rock and roll

lit A Joseba no le gusta uno también el rock and roll (“A Joseba no le gusta nada el rock and roll”)

Convén sinalar que na sintaxe libre, *bat* segue ao sintagma nominal e este non pode tomar o sufixo partitivo (44):

(44) *Ez du izara bat lisatu. Bi lisatu ditu*

no AUX. sábana una planchar-PERF. Dos planchar-PERF. AUX.

“No ha planchado una sábana. Ha planchado dos”

Son agramaticais tanto na posición de *bat* (45) coma nos sintagmas nominais con marca partitiva (46):

(45)**Ez du bat izara lisatu.*

no AUX. una sábana planchar-PERF.

(46)**Ez du izararik bat lisatu.*

no AUX. sábana-PART. una planchar-PERF.

Bat non modifica o adxectivo nin o verbo na sintaxe libre:

(47)**Joseba ez da bat trebea horretan*

Joseba no AUX. uno hábil eso-POSP.

(48)**Josebak ez du bat maite rock-and-rolla*

Joseba-ERG. no AUX. uno gustar rock and roll

Por outra banda, *behin* é un adverbio que fusionado con *ere* deu lugar a *behin ere* de sentido non composicional nas frases negativas (49), “nunca”:

(49) *Jon ez da behin ere egon Berlinen*

Jon no AUX. una vez también estar- PERF. Berlín-POSP.

lit. Jon no ha estado una vez también en Berlín (“Jon no ha estado nunca en Berlín”)

En frases afirmativas, sen a posibilidade de ser seguido por *ere*, expresa “una vez” (50):

(50) *Jon behin egon da Georgian*

Jon una vez estar-PERF. AUX. Georgia-POSP.

“Jon ha estado una vez en Georgia”

No tocante ao seu comportamento como elemento polar negativo, funciona exactamente igual cós compoñentes da serie descrita en 3.1 que actúan como modificadores verbais, aínda que aquí o contraste coa cláusula sen *ere* mostra igualmente a gramaticalización definitiva do complexo (51):

(51) *Eleder ez da behin etorri. Bost aldiz etorri da*

Eleder no AUX. una vez venir-PERF. Cinco veces venir-PERF.AUX.

“Eleder no ha venido una vez. Ha venido cinco veces”

Desta maneira, *behin ere* supón as mesmas presuposicións de veracidade e capacidade prosódica de focalización que *inora ere* “a algún / ningún sitio”.

3.3 *Hitzik (ere)* “nin unha palabra”

Os sintagmas nominais vascos mostran na sintaxe libre a marca partitiva *-ik* que neste traballo consideraremos como un determinante sufixal, nos medios polares negativos, e cando a lectura é xenérica (52). A lectura específica neste mesmo medio xérase co determinante sufixal *-a* e a marca do plural *-k* (53):

(52) *Ez du maindirerik lisatu*

no AUX. sábana-PART. planchar-PERF.

“No ha planchado sábanas”

(53) *Ez ditu maindireak lisatu*

no AUX. sábanas-DET.-PL. planchar-PERF.

“No ha planchado las sábanas”

O sintagma de (52), en posición de foco correctivo, non admite o elemento *ere* (54).

(54) *Ez du zapirik lisatu. */#Ez du maindirerik ere lisatu⁵*

⁵ A cláusula de (54) é gramatical na seguinte variante:

(i) a *Ez du ez eta maindirerik ere lisatu*
no AUX. no y sábana-PART. también planchar-PERF.
“No ha planchado ni sábanas”

no AUX. pañuelo-PART. planchar-PERF. no AUX. sábanas-PART.
también planchar-PERF.

Hai que resaltar que, na posición preverbal, a focalización (sen *ere*) é gramatical:

(55) *Zer ez du lisatu? Maindireak ez ditu lisatu*

qué no AUX. planchar-PERF. sábana-DET-PL. no AUX. planchar-PERF.

“¿Qué no ha planchado? No ha planchado las sábanas”

Con todo, véxase que neste caso o sintagma nominal non toma o determinante partitivo. A topicalización do elemento nominal con *ere* é igualmente viable.

(56) *Zapirik ez du lisatu. Maindirerik ere ez du lisatu*

pañuelo- PART. no AUX. planchar- PERF. sábana-PART. también no AUX.
planchar- PERF.

“No ha planchado pañuelos. Tampoco ha planchado sábanas”

Porén, existe unha lista cerrada de nomes que ocupan a posición do foco correctivo posverbal e parecen ter as mesmas características prosódicas deste tipo de foco:

(57) *Ez du hitzik (ere) esan*

no AUX. palabra-PART. (también) decir-PERF.

lit. No ha dicho palabras también (“No ha dicho ni palabra”)

Porén, dende o punto de vista da organización da información, estes complexos non actúan como verdadeiros focos correctivos.

(58) *Ez du hitzik (ere) esan. #Irainak esan ditu*

no AUX. palabra-PART. (también) decir-PERF. insulto-DET.-PL. decir-
PERF. AUX.

lit. No ha dicho palabras también. Ha dicho insultos (“No ha dicho ni palabra.
#No ha dicho insultos”)

Por outro lado, polo menos a posición e a prosodia focais son viables.

(59) *Hitzik (ere) ez du esan*

---

b. *Lisatu ditu bai eta maindireak ere*
planchar-PERF. AUX. sí y sábanas también
“Ha planchado hasta las sábanas”

(ia) é gramatical, incluso en contra da presuposición extralingüística de que as sabas fosen unha das prendas máis difíciles de alisar. Véxase por outra banda que *ez-eta-ere* e *bai-eta-ere* volven ser respectivamente correlatos afirmativos e negativos unidos sempre a *ere*. Neste último sentido, estamos ante a sintaxe libre de *ere* do estilo descrito en 2.2. Por outro lado, (i) contén unha conxunción, co que nos atopamos ante un ámbito que non trataremos neste traballo. Igualmente, a delimitación do límite entre a coordinación de sintagmas e a coordinación de cláusulas con elementos elididos queda fóra das pretensións deste traballo que, literalmente, estuda ámbitos sen conxuncións.

palabra-PART. (también) no AUX. decir-PERF.

“No ha dicho ni palabra”

A formalización da presuposición de veracidade focal non está vixente nestes complexos. Ademais, volvemos atopar aquí algún tipo de escalearidade na que se nega unha certa gama de cantidades. Por último, tampouco existe ningunha posibilidade de formalizar a presuposición de veracidade hiper / hiponímica.

Por outra banda, o cambio gramatical é diverso dependendo da entrada léxica nominal, pero en todo caso trátase de elementos que chegaron a estar cerca dos cuantificadores indefinidos.

1) Algúns dos complexos non teñen sentido composicional.

Entre eles, algúns dos sintagmas nominais tomaron un sentido diferente do que teñen na sintaxe libre: *piperrik (ere) ez* lit. “pimiento (también) no”, “nada” (sobre todo con verbos de entendemento ou psicolóxicos).

Outros úsanse exclusivamente dentro destas unidades fraseolóxicas e non teñen ningún tipo de contido léxico independente: *tutik (ere) ez*, *txintik (ere) ez*. O significado e funcionamento destes complexos é similar ao da serie *inor (ere)* no seu compoñente *ezer (ere)* “algo / nada”.

2) O grupo dos que manteñen un sentido máis composicional é máis amplo.

Algúns deles manteñen a acepción orixinal da entrada léxica nominal, aínda que se limitan a aparecer como complemento de determinados verbos: *hitzik (ere) ez* “ni palabra” (con verbos de lingua), *zirzinik (ere) ez* lit. “ni movemento” (con verbos de acción).

Por outra banda é abundante a bibliografía sobre nomes que impoñen unha clara relación temática cuantitativa a outros constituíntes e que dalgunha maneira evolucionaron cara á categoría dos cuantificadores: Estopà (1996) para o catalán, Castillo (2001) para o castelán e o inglés e Odriozola (2007) e Odriozola (2009) describen na lingua vasca un tipo de secuencias de dous nomes (sen proposicións) nas que a súa lectura corresponde a unha cuantificación do nome á esquerda realizada por medio do nome /cuantificador da dereita.

Moitas destas secuencias aparecen nos contextos sintácticos que estamos a describir: *zalantza izpirik (ere) ez*, lit. “duda rayo también no” (“ninguna duda”); *ur tantarik (ere) ez*, “nin una gota de agua”; *kasu zipitzik (ere) ez*, “ni caso”. Estes nomes poden aparecer sen o seu complemento á esquerda, pero sempre se recupera a lectura cuantitativa do elemento elidido.

4. Referencias bibliográficas

BOSQUE, Ignacio; GUTIÉRREZ-REXACH, Javier (2009): *Fundamentos de sintaxis formal*. Madrid: Akal.

- BYBEE, Joan; PERKINS, Revere; PAGLIUCA, William (1994): *The evolution of grammar: Tense, aspect and Modality in the Languages of the world*. Chicago / London: The University of Chicago Press.
- BYBEE, Joan (1998): "The emergent lexicon", en *CLS 3: The Panels*. Chicago Linguistics Society, 421-435.
- (2003): "Cognitive Process in Grammaticalization" , en THOMASELLO, Michael (ed.): *The New Psychology of Language*, volume II. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., 145-166.
- CASTILLO, Juan Carlos (2001): *Thematic Relations between Nouns*. Philosophical Dissertation. University of Maryland.
- CHOMSKY, Noam (1971): "Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation", en STEINBERG Danny; JAKOBITS, Leon (eds.): *Semantics: Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 183-216.
- CONTRERAS, Joan Miquel; SUÑER, Avelina (2004): "Los procesos de lexicalización", en PEREZ-GAZTELU Elixabete; ZABALA, Igon; GRACIA, Lluïsa (eds.): *Las fronteras de la composición en lenguas románicas y en vasco*. Bilbao: Universidad de Deusto, 47-108.
- CUARTERO, Juan Manuel (2002): *Conectores y conexión aditiva*. Madrid: Gredos.
- ELORDIETA, Arantzazu (2001): *Verb Movement and Constituent Permutation in Basque*. Leiden: Universiteit Leiden / Centre for Linguistics.
- ELORDIETA, Gorka (2003): "Intonation", en HUALDE, José Ignacio; ORTIZ DE URBINA, Jon (eds.): *A Grammar of Basque*. Berlin / New Cork: Mouton de Gruyter.
- ESTOPÀ, Rosa (1996): "Noms que formen part d'un determinant complex", en *Papers de l'IULA: Series monografiques*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- ETXEPARE, Ricardo (2003): "Negation", en HUALDE, José Ignacio; ORTIZ DE URBINA, Jon (eds.): *A Grammar of Basque*. Berlin / New Cork: Mouton de Gruyter.
- ETXEPARE, Ricardo; ORTIZ DE URBINA, Jon (2001): "Focalization", en HUALDE, José Ignacio; ORTIZ DE URBINA, Jon (eds.): *A Grammar of Basque*. Berlin / New Cork: Mouton de Gruyter.
- GÓMEZ TXURRUKA, Isabel (2003): *Foco y tema. Una aproximación discursiva*. Bilbao: Servicio Editorial de la Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco.
- GONZÁLEZ, Montserrat (2004): *Pragmatic Markers in Oral Narrative*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- GONZÁLEZ, Raquel (2009): *La polaridad positiva en español*. Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid.
- JACKENDOFF, Ray (1972): *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge: MIT Press.
- KRIFKA, Manfred (1999): "Additive Particle Under Stress", en *Proceedings of SALT 8*. Ithaca, N.Y: CLC Publications, 111-128.
- LADUSAW, William A. (1979): *Polarity Sentivity as inherent scope relations*. Philosophical Dissertation. Austin, Texas: The University of Texas.

- LAKA, Itziar (1990): *On the nature of functional categories and projections*. Philosophical Dissertation. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- (1995): *A Brief Grammar of Euskara, the Basque Language*. http://www.ei.ehu.es/p289-content/eu/contenidos/informacion/grammar_euskara/en_doc/index.html [Data de consulta 17/09/2010]
- ODRIOZOLA, Juan Carlos (2007): "Measure phrases in Basque", en LAKARRA Joseba; HUALDE, José Ignacio (eds.): *Studies in Basque and Historical Linguistics in memory of R.L.Trask*. Supplements of *International Journal of Basque Linguistics and Philology*, 40 (1-2), 739-762.
- (2009): "Quantifying compounds", en ARTIAGOITIA, Xabier; LAKARRA Joseba Andoni (coords.): *Gramatika Jaïetan*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco 503-518.
- ODRIOZOLA, Juan Carlos; ONDARRA, Ainara (2005): "From Verb Modification to Text Organisation in Basque", en *Formal and typological perspectives on discourse and grammar*. Valencia: Societas Linguistica Europae / Universitat de Valencia (manuscrito).
- ONDARRA, Ainara (2006): "*También* del castellano y *ere* del vasco (I)", en *Interlingüística* 17, 788-796.
- (2007): "*También* del castellano y *ere* del vasco (II)", en *Interlingüística* 18, 846-855.
- ORTIZ DE URBINA, Jon (2003): "Word order", en HUALDE, José Ignacio; ORTIZ DE URBINA, Jon (eds.): *A Grammar of Basque*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.
- SÁNCHEZ, Cristina (1999): "La negación", en BOSQUE Ignacio; DEMONTE; Violeta (eds.): *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*. Madrid: Espasa.
- ZABALA, Igone; ODRIOSOLA, Juan Carlos (2004): "Los compuestos posposicionales en vasco", en PÉREZ GAZTELU, Elixabete; ZABALA, Igone; GRÀCIA, Lluïsa: *Las fronteras de la composición en lenguas románicas y en vasco*. Bilbao: Universidad de Deusto, 445-534.